بررسی اثر انجیر بر قوای قلبی- دماغی در کتب روایی و طب سنتی ایران

فاطمه نوجوان[الف]، مژده پورحسینی[ب]*

[الف] استادیار، دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی قم. قم. ایران

[ب]دانشجوی دکترای تخصصی طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی قم،ایران

چکیده

سابقه و هدف: یکی از میوه هایی که در قران کریم بدان قسم یاد شده انجیر است و این دلیل برتری خاصی است که در این میوه نهفته است. در این مقاله قصد بررسی اثرات دوایی انجیر در بیماری های دماغی و تغییرات قوای قلبی و نفسانی را داریم. درباره آثار درمانی انجیر آنچه بسیار شنیده شده است اثراتی چون گرمابخشی، چاق کنندگی، لینت بخشی و ضد التهاب مجاری تنفسی است. اما آنچه کمتر درباره آن شنیده ایم اثر درمانی ویژه ای است که انجیر بر قوای قلبی – دماغی دارد.

مواد و روش‌ها: در متون معتبر طب سنتی و کتب روایی و سایتهای معتبر علمی، جستجوی مرتبط با اثرات انجیر بر سیستم عصبی و قلبی انجام شد. مطالب جمع آوری شده بعد ازمقابلهٔ دقیق اطلاعات با یکدیگر، دسته بندی، بازنویسی و در قالب این مقالهٔ مروری نوشته شد.

یافته‌ها: رسول خدا (ص) می‌فرمایند که مصرف طولانی انجیر عامل رقت قلب است. در کتب طب سنتی انجیر بعنوان کاهش دهنده استعداد بروز خشم وخنک‌کننده دل، و همچنین عامل زیاد کردن عقل و جوهر دماغ معرفی شده است و برای صرع و جنون و وسواس مصرف انجیر مفید است. در تحقیقات جدید با غنی سازی رژیم غذایی با انجیر در بیماری الزایمر به اصلاح وتعدیل اکسیداتیو استرس پرداختند و افزایش یادگیری و ارتقاء سطح حافظه را به میزان چشم‌گیری نتیجه گرفتند. همچنین اصلاح فعالیت Na K ATPase و استیل کولین استراز در مغز در درمان با انجیر حاصل شد.

یافته‌ها: مصرف انجیر در تصفیه و پاکسازی روح و قوای دماغی – قلبی نقش دارد. در بیماریهایی چون جنون، وسواس، صرع میتواند موثرباشد. اثرات کاهش غضب و ایجاد احساس فرح در قلب محتمل است. احتمال افزایش جوهر دماغ و توانایی عقلی مطرح است.

کلیدواژه‌ها: انجیر، طب سنتی ایران، قلب، عقل، دماغ.

تاریخ دریافت: فروردین ۹۵

تاریخ پذیرش: آذر ۹۵

مقدمه:

یکی از میوه هایی که در قران کریم بدان قسم یاد شده است انجیر است(۱) و این نشان افتخار ودلیل برتری خاصی است که در این میوه نهفته است.

بی شک دلایلی برای گزینش این میوه در میان انبوهی از گیاهان از جانب وحی وجود داشته است که مارا به مطالعه وتحقیق بیشتر پیرامون آن ترغیب می‌کند. خصوصا که در کلام حضرت امام رضا (ع) انجیر بعنوان شبیه ترین اشیاء به میوه های بهشتی معرفی می‌گردد.(۲)

انجیر از معدود میوه هایی است که بسیار شبیه غذاست و این مهم هم در منابع روایی(۳)و هم کتب طب سنتی(٤) مورد تاکید قرار گرفته است و به عبارتی علاوه بر خواص دارویی که در این میوه – همچون سایر میوه ها – وجود دارد، از خواص غذایی آن نیز در تغذیه بدن و بدل ما یتحلل می‌توان بهره برد.

پس دو دریچه مجزا به سوی تحقیقات درباره انجیر گشوده میشود یکی بررسی خواص غذایی انجیر ودیگری مطالعه وتحقیق درباره آثار درمانی آن .

منظور از این مقاله، تعیین اثرات دوایی انجیر و تغییرات قوای قلبی و نفسانی است که هم در روایات اسلامی بدان اشاره شده است وهم به تفصیل در کتب دارویی و مفردات طب سنتی ایران مورد بحث وبررسی قرار گرفته است.

* فرد مسئول مکاتبات: Poormojde4@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]

مواد و روش‌ها:

مطالعه حاضر یک مطالعه مروری- توصیفی است که در آن ابتدا متون معتبر طب سنتی مانند : مخزن الادویه، الشامل فی الصناعه الطبیه، تحفه المومنین و قانون فی الطب

وکتب روایی: بحارالانوار، وافی، طب النبوی، موسوعه طب الائمه و دانشنامه احادیث پزشکی مورد مطالعه قرار گرفتند.

و در سایتهای معتبر علمی چون : scopus،pubmed، googlescholar جستجوی مقالات مرتبط با اثرات انجیر بر سیستم عصبی انجام شد.

پس از جمع آوری اطلاعات مورد نیاز و مقابله دقیق این مطالب با یکدیگر نتایج زیر حاصل آمد.

یافته‌ها:

معرفی انجیر در منابع علمی

انجیر با نام علمی .ficus carica L یک نهنج گوشتی و توخالی می‌باشد که درون آن گلهای ریز متعددی قرار دارد که هیچگاه در معرض نور خورشید قرار نمی گیرند. با این وجود کاملا نمو کرده ودانه تولید می‌کنند.

هنگام رسیدن انجیر نهنج متورم شده ومیوه های تک دانه که درون آن قرار دارند به بلوغ می‌رسند وهمه در کنار هم شکل یک میوه واحد قهوه ای – بنفش بنام انجیر را نمایش می‌دهند.

انجیر حاوی ترکیبات فورانوکومارین شامل پسورالن و برگاپتن و حاوی مونوساکارید ها و الیگوساکاریدهاست که ۵۰٪ این میوه را تشکیل می‌دهند.

همچنین انجیر دارای موسیلاژ، پکتین و اسیدهای میوه شامل اسید سیتریک واسید مالیک می‌باشد(۵).

مواد غذایی موجود در صد گرم انجیر رسیده وتازه در جدول زیر آمده است:

در ۱۰۰ گرم انجیر رسیده و تازه مواد زیر موجود است:

انرژی	۸۰ کالری
مواد قندی	٤ گرم
پروتئین	۱/۵ گرم
چربی	۰/۵ گرم
کلسیم	۲۰ گرم
فسفر	۵۵ میلی گرم
سدیم	۳۵ میلی گرم
پتاسیم	٦۵ میلی گرم
ویتامین A	۸۰ واحد
ویتامین ب۱	۰/۲ میلی گرم
ویتامین ب۳	۰/۷ میلی گرم
ویتامین ث	۲ میلی گرم
ویتامین ث	۲۵ میلی گرم

اثرات درمانی انجیر درکتب روایی و طب سنتی

درباره آثار درمانی انجیر آنچه بسیار شنیده شده است اثراتی چون حرارت زایی، چاق کنندگی، لینت بخشی،ضد التهاب مجاری تنفسی، تقویت هاضمه، افزایش نیروی جنسی، تقویت کبد، استحکام استخوانی، ضد درد، تقویت رویش مو، خوشبویی دهان، ضد نقرص و ضد بواسیر است. این ها آثار سلامتی بخشی است که در مقالات متعددی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

اما آنچه کمتر درباره آن شنیده ایم اثر درمانی ویژه ای است که انجیر بر قوای قلبی- دماغی دارد.

انجیر و قوای قلبی- دماغی در روایات اسلامی

در روایات طبی درباره انجیر یک روایت از رسول خدا (ص) وجود دارد که مصرف طولانی انجیر را عامل رقت قلب معرفی می‌نماید.

"من أراد أن یرقّ قلبه فلیدمن من أکل البلس و هو التین."(٦)

در اصطلاح قرآنی به روح لطیف انسانی، که با تعلّق به قلب جسمانی، سلطه خود را در بدن انسان اجراء می‌کند، قلب گویند؛ که از آن به نفس ناطقه نیز تعبیر می‌گردد. پس چون، این قسمت از بدن انسان مرکز تحولات مختلف روحی است، آن را «قلب» نامیده‌اند. (۷)

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]

رقت قلب را شفقت و ملایمت و نرمی و نیکوئی و محبت و غمخواری معنا کرده اند.(۸)

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله : رقّت قلب، رحمت است.(۹)

«رحمت» در لغت از ماده «رحم» می‌باشد و به معنای رقت قلب و عطوفت و مغفرت است.(۱۰)

به نظر می‌رسد رقت قلب در طب سنتی معادل افزایش توانایی روح نفسانی برای برقراری ارتباط با عالم علوی از طریق نفس ناطقه باشد.

در طب سنتی محل بروز بسیاری از انفعالات نفسانی در قلب است (۱۱) واین بدلیل رابطه بسیار نزدیک وتنگاتنگی است که میان روح حیوانی (قلبی) و روح نفسانی (دماغی) وجود دارد و گاه افتراق میان اعمال وافعال این دو قوه بسیار مشکل است. (۱۲)

اثر درمانی انجیر بر قوای قلبی- دماغی در کتب طب سنتی

در کتاب مخزن الادویه (٤) و تحفه حکیم مومن(۱۳) انجیر بعنوان کاسر قوه غضب و مبرد دل یعنی کاهش دهنده استعداد بروز خشم وخنک کننده دل، و همچنین عامل زیاد کردن عقل و جوهر دماغ معرفی شده است.

در کتب طب سنتی، در گروه بیماریهای دماغی برای صرع و جنون و وسواس مصرف انجیر مفید و نافع شمرده شده است.

شرح کامل مکانیسم اثر انجیر بر قوای قلبی – دماغی در کتاب وزین الشامل فی الصناعه الطبیه(١٤) مشاهده میشود:

انجیر خصوصا انجیر خشک – به سبب آنکه مائیت و ابخره کمتری دارد – ذهن را سالم می‌کند و روح نفسانی و حیوانی – قوای قلبی ودماغی – را تصفیه می‌نماید و اخلاق را نیکو می‌سازد و برای وسواس و جنون ومالیخولیا نافع است و اینها به خاطر قدرت بسیاری است که انجیر در باز گشایی عروق دارد وهمچنین توانایی انجیر در گشودن مسام ومنافذ سطح بدن که منجر به تحلیل و خروج آسانتر و بیشتر ابخره دخانیه از بدن می‌شود. و به همین دلیل این بخارات بیماری زا به ناحیه سر و سینه کمتر نفوذ می‌کنند و کمتر با روح نفسانی وحیوانی می‌آمیزند وسلامت ارواح و قوای دماغی وقلبی بیشتر حفظ می‌شود و جوهر روح نفسانی وحیوانی چون صاف و پاک باقی ماند به طبع آن ذهن سالم می‌ماند و تمام بیماریهایی که بر شمردیم – جنون و وسواس ومالیخولیا – از این پاکی روح و ذهن منتفع می‌گردند .

حتی بعید نیست که انجیر را نوعی از ادویه و اغذیه مفرح بنامیم زیرا با تصفیه روح حیوانی در قلب ارتباط نزدیک دارد و به همین دلیل است که در بین اطبا مشهور گشته است که انجیر غضب را فرو می‌نشاند و تسکین می‌دهد.

همچنین درباره بیماری صرع نیز باید گفت که ماده ایجاد کننده آن (ریاح تحریک کننده اعصاب) اند و این ریاح نیز از ابخره دخانیه حادث میشوند و هرگاه این بخارات موذی بیشتر دفع گردند و نفوذشان به دماغ کاهش یابد تولد ریاح در راس کمتر می‌شود و بخاطر این کاهش ماده مرض، وقوع آن نیز کاهش می‌یابد.

اثر انجیر بر قوای دماغی در تحقیقات جدید

در سال ۲۰۱٤–۲۰۱۵ مصطفی محمد اسا و همکاران در تحقیقی اثرات انار و انجیر و خرما را بر کاهش التهاب اعصاب neuroinflamation مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که با تغییر رژیم غذایی و افزایش انجیر و انار وخرما در مواد مصرفی، شاهد کاهش سطح سیتوکین های التهابی IL10- IL9- IL6- IL5- IL4 - IL3- IL2- IL1β و TNF-α و همچنین فعالیت eotaxinخواهیم بود.

علاوه براین احتمال تاخیر در تشکیل پلاک های وابسته به سن در مغز پیران با مصرف انار وانجیر وخرما وجود دارد(۱۵).

در مقاله دیگری در سال ۲۰۱٤ سلواراجو سوباش با غنی سازی چهار درصدی رژیم غذایی با انجیر در بیماری الزایمر به اصلاح و تعدیل اکسیداتیو استرس پرداختند.

در این تحقیق که در مدل حیوانی انجام شده است موشهای آلزایمری شده را تحت تغذیه چهار درصدی انجیر در طی ۱۵ ماه قرار دادند و افزایش یادگیری و ارتقا سطح حافظه را به میزان چشمگیری نتیجه گرفتند.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]

مشخصا اثر انجیر به عنوان یک آنتی اکسیدانت در مقابل عامل آسیب رسان اکسیداتیو به عنوان ایجاد کننده آلزایمر در گروه مورد مطالعه به اثبات رسید.

رژیم انجیر توانست آسیبهای اکسیداتیو وارد شده را با کاهش لیپید پراکسیداز و پروتئین کربونیل و ذخیره سازی عوامل آنتی اکسیدان ترمیم کند.

همچنین اصلاح فعالیت Na K ATPase و استیل کولین استراز در مغز در درمان با انجیر یافته دیگر این تحقیق بود.(١٦)

بحث:

انجیر در دیدگاه روایات اسلامی یک میوه بسیار ویژه و استثنایی است تا جایی که آنرا میوه ای از بهشت معرفی می‌کند و در متن قرآن کریم صریحا بدان قسم یاد می‌شود واین خصوصیات منحصربفرد انجیر را قابل تامل وتدبر می‌کند.

در طب سنتی (روح طبی) به سه بخش تقسیم می‌شود : روح حیوانی روح نفسانی و روح طبیعی

هرکدام از این ارواح قوای مخصوص به خود را دارند پس در بدن انسان قوای نفسانی و قوای حیوانی و قوای طبیعی مدیریت اعمال وافعال را بر عهده دارند و به تناسب آنکه روح حیوانی در قلب و روح نفسانی در دماغ و روح طبیعی در کبد متولد می‌شود این ارواح و قوای آنها را با نامهای ارواح و قوای قلبی و دماغی و کبدی نیز می‌شناسند. (١٧)

روح و قوای قلبی با روح وقوای دماغی رابطه ای بسیار تنگاتنگ دارند و بسیاری از افعال و وظایف خود را با استفاده از ابزار یکدیگر انجام می‌دهند. (١٢)

در دیدگاه طب سنتی بسیاری از بیماریهای (راس) و (صدر) یعنی مراکز قوای دماغی و قلبی به واسطه تصاعد ابخره و ادخنه موذی رخ می‌دهد که حاصل سوخت وساز مواد نامناسب وبیماریزا در سایر اعضاست و علاوه بر لزوم پاکسازی این مواد جلوگیری از نفوذ آن بخارات وادخنه به دل ودماغ نیز از واجبات است.(١٨)

انجیر به عنوان عامل رفع کننده گرفتگیها و سدد در طب سنتی و اسلامی مشهور است. (١٩)

رفع گرفتگیها در مسیرهای خروج زوائد و فضولات به تخلیه بهنگام آنها و ابخره و ادخنه آنها کمک شایانی میکند و از آن جمله منافذ سطح بدن یا مسامات است . گشودگی این منافذ بهترین کمک به خروج ابخره مذکور و ممانعت از وصول حجم بیماریزایی از این بخارات به مغز وقلب است.

جالب آنجاست که با وجود مزاج گرم انجیر در درجه ٢ (٤) و(١٣)، این میوه بعنوان خنک کننده قلب وکاهنده قوه غضب معرفی شده است. – قوه غضب یکی از قوای نفسانی با مرکزیت دماغ است و نزدیکی عملکرد قلب و دماغ بار دیگر در اینجا مشخص میگردد.

علت خنک کنندگی قلب و کاهش یک فعل حرارتی بنام غضب به علت سردی مزاج انجیر نیست بلکه علت این پدیده جالب که یک خوراکی گرم مزاج اثرات کاهنده حرارت از خود نشان می‌دهد آنست که نقش انجیر در صفای روح حیوانی و نفسانی بواسطه جلوگیری از تجمع ابخره دخانیه حاره وموذی در روح می‌باشد و بالعرض منجر به خنکی قلب و کاهش استعداد خشمگینی میگردد.

بدون شک روحی که در حالت تصفیه و سلامت قرار دارد از بروز افعال خارج از اعتدال چون غضب افراطی و آزارنده یا غم و افسردگی جلوگیری می‌نماید تا جایی که در عمل از انجیر دارویی مفرح می‌سازد.

پس به نظر می‌رسد که اثر تقویتی انجیر بر قوای قلبی – دماغی با قدرت قابل توجه آن در جلوگیری از آمیختن ابخره دخانیه با روح نفسانی و روح حیوانی ارتباط دارد و عامل اصلی معرفی انجیر بعنوان دوای نافع در بیماریهای دماغی چون صرع و جنون و مالیخولیا و وسواس می‌باشد.

اثر انجیر بر روح حیوانی– نفسانی و ایجاد رقت قلب که در روایت نبوی مستقیما به آن اشاره شده است نیز با پاکسازی عوامل مکثف روح و آلاینده های دخانی از فضولات ردیه و بیماریزای محتبس شده در بدن قابل توجیه است.

اثر انجیر بر افزایش عقل که در کتب طب سنتی آمده است با توجه به معنای عقل در طب سنتی به منع تصاعد ابخره برمی گردد. تعقل و ادراک کلیات در طب سنتی بواسطه ارتباط قوه متفکره در بطن میانی دماغ با نفس ناطقه رخ میدهد(٢٠) و از

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]

آنجایی که قوه متفکره بخشی از ذهن محسوب می‌شود وانجیر بر صفای ذهن و سلامت آن اثر تعریف شده ای دارد می‌توان از مصرف انجیر افزایش عقل را نتیجه گرفت.

و اما اثر (ازدیاد جوهر دماغ) که در منابع طب سنتی به انجیر نسبت داده شده است ارتباطی با کنترل تصاعد ابخره وصفای ذهن یا روح ندارد و به نظر میرسد برای اثبات این بخش از اثرات انجیر نمی توان از مسیر رفع سدد و گشایش مسام به نتیجه رسید.

در بررسی فارماکوکینتیک انجیر و سنجش اثر اجزای دوایی – غذایی آن بر عملکرد سیستم دماغی در تحقیقات جدید وجود اثرات خاص آن بر ترمیم بافتهای آسیب دیده ناشی از اکسیداسیون در مغز اثبات شده است شاید بتوان این اثر را با ازدیاد جوهر دماغ که در متون طب سنتی آمده است معادل دانست. (۱۵) و (۱۶)

در هر صورت ازدیاد بافت مغز یا جوهر دماغ بیشتر با اثرات غذایی انجیر ارتباط دارد زیرا اینجا صحبت از ساخته شدن اجزای یک اندام و بدل ما یتحلل است و این البته یک فعل غذایی است نه دوایی.

نتیجه‌گیری:

- ✓ انجیر در تصفیه و پاکسازی روح نفسانی وقوای دماغی و همچنین در صفا وسلامت روح و قوای قلبی نقش دارد.
- ✓ از اثرات منطقی تصفیه روح و قوای نفسانی و دماغی از دیدگاه طب سنتی ایرانی، بهبود بیماریهایی چون جنون، وسواس، صرع و مالیخولیا می‌باشد.
- ✓ از اثر انجیر بر پاکسازی روح قلبی – دماغی ناگزیر اثرات کاهش غضب و ایجاد احساس خوشایند فرح در قلب حاصل می‌شود.
- ✓ به واسطه اثر انجیر بر صفای ذهن شاهد افزایش توانایی های عقلی در انسان خواهیم بود.
- ✓ انجیر می‌تواند در سیستم مغزی اثرات ضد التهاب و آنتی اکسیداتیوی ایجاد کند که منجر به بازیابی تواناییهای از دست رفته آن چون آسیب بافتی ونقصان حافظه ای گردد .اما به طور قطع نمی توان نتیجه گرفت که مکانیسم ازدیاد جوهر دماغ منطبق بر این اثرات ترمیمی باشد و پیشنهاد میشود با بررسی دقیق تر اثرات غذایی انجیر – با توجه به آنکه در روایات اسلامی انجیر شبیه ترین میوه ها به غذاست – درباره نحوه بازسازی بافت مغزی توسط آن تحقیقات بیشتری صورت گیرد.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]

References:

۱ . قران کریم سوره تین آیه ۱

۲ . برقی، احمد بن محمد، المحاسن، ۱جلد، دار الکتب الإسلامیة - قم، چاپ: دوم، ۱۳۷۱ ه.ق. حدیث ۹۰۳

۳ . ابن قیم جوزی، محمد، الطب النبوي (ابن قیم)، ۱جلد، دار و مکتبة الهلال - بیروت، چاپ: اول، ۱۹۸۳ م. ص ۲۱۹

٤ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، مخزن الأدویة (فرهنگنامه داروهای پزشکی سنتی)، ۱جلد - کلکته - هندوستان، چاپ: سوم، ۱۲٦۰ ه.ق. ص۲۸۲

٥ . امامی احمد ، PDRکتاب مرجع گیاهان دارویی،۲ جلد ،انتشارات اندیشه آور ،تهران، چاپ اول ۱۳۸۹ ج۱ ص٥٤۹

٦ . محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه احادیث پزشکی (ری شهری)، ۲جلد، مؤسسه علمی، فرهنگی دار الحدیث - قم، چاپ: ششم، ۱۳۸٥ ه.ش. ج۲ ص ۲٦۰

۷ . مصطفوی،حسن؛ تفسیر روشن ، تهران ،مرکز نشر کتاب ، ۱۳۸۰ ش، چاپ اول، ج۱، ص۳٦۹.

۸ . نفیسی، میرزا علی اکبر، فرهنگ نفیسی، ٥جلد، خیام - تهران، چاپ: اول، -.

۹ . مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، ۱۰جلد، دار إحیاء التراث العربي - بیروت، چاپ: دوم، ۱٤۰۳ ه.ق.ج ۹۳ ص ۳۱۳ ح ۱۷

۱۰ . لغتنامه لسان العرب،ج۱۲ ص ۲۳۱

۱۱ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحکمة(عقیلی)، ۳جلد، اسماعیلیان- قم، چاپ: اول، ۱۳۸٥ ه.ش. ج ۱ ص ٥۲۷

۱۲ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحکمة (عقیلی)، ۳جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸٥ ه.ش. ج۱ ص ۱۱٤

۱۳ . حکیم مؤمن، سید محمد مؤمن بن محمد زمان، تحفة المؤمنین، ۲جلد، نور وحی - قم، چاپ: اول، ۱۳۹۰ ه.ش. ج۱ ص ۲٤٦

۱٤ . ابن نفیس قرشی، علی بن ابی حزم، الشامل في الصناعة الطبیة، ۳۰جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۷ ه.ش. ج۷ ص۸۸۷

15. , Essa , Musthafa Mohamed , Long-Term Dietary Supplementation of Pomegranates, Figs and Dates Alleviate Neuroinflammation in a Transgenic Mouse Model of Alzheimer's Disease, PLoS ONE 10:(۳) e0120964. doi:10.1371/journal.pone.0120964, March 25, 2015

16. Selvaraju ، Subash ، Chronic Dietary Supplementation of 4% Figs on the Modification of Oxidative Stress in Alzheimer's DiseaseTransgenic Mouse Model ، Hindawi Publishing Corporation BioMed Research International ،Volume 2014, Article ID 546357, 8 pages

۱۷ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحکمة (عقیلی)، ۳جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸٥ ه.ش. ج ۱ ص ۱۱۷-۸۲

۱۸ . ناظم جهان، محمد اعظم، اکسیر اعظم، ٤جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران-مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل - تهران- تهران، چاپ: دوم، ۱۳۸۷ ه.ش. ج ۱ ص٥۱ و ۲۱۹

۱۹ . محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه احادیث پزشکی (ری شهری)، ۲جلد، مؤسسه علمی، فرهنگی دار الحدیث - قم، چاپ: ششم، ۱۳۸٥ ه.ش. ج ۱ ص ۲۳٦

۲۰ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحکمة (عقیلی)، ۳جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸٥ ه.ش. ج۱ ص ۱۱۳-۱۰۹

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-13]